

*ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ**Պատմական գիտությունների թեկնածու*

ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՏԱՐՈՆՈՒՄ ԵՎ ՍԱՍՈՒՆՈՒՄ 1915 Թ. ՋԱՐԴԵՐԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

1908 թ. երիտթուրքական Սահմանադրությունից հետո փոխվում է հայ ազգային-ազատագրական պայքարի թե՛ ռազմավարությունը և թե՛ մարտավարությունը: Այդ պայքարի առաջամարտիկ կուսակցությունը՝ Հ.Յ. Դաշնակցությունը, հավատարիմ երիտթուրքերի հետ 1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում գումարված Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր տարրերի կոնգրեսի որոշումներին, 1908 թ. հուլիսյան հեղաշրջումից հետո դադարեցրեց հեղափոխական գործունեությունը և տարվեց Թուրքիայի բարեփոխման և ժողովրդավարացման աշխատանքներով: 1909 թ. Վառնայում տեղի ունեցած ՀՅԴ հինգերորդ ընդհանուր ժողովը որոշում է.

«1) Հրաժարիլ այժմյան Թուրքիո և Իրանի մեջ, իբրև սահմանադրական երկրներ, դավադրական միջոցներու գործադրութենեն.

2) Կիրարկանել կազմակերպության մարտական բոլոր ուժերը սահմանադրությունը պաշտպանելու և քեակցիոնի դեմ կռվելու համար»:¹

Ինչպես համոզվում ենք, Դաշնակցությունը հանդես է գալիս Սահմանադրության հռչակած կարգախոսների պաշտպանի դերում և հրաժարվում է դավադրական մարտավարությունից: Դժբախտաբար, հավատ ընծայելով երիտթուրքերի նկատմամբ, Դաշնակցությունը հետին պլան է մղում ինքնապաշտպանության խնդիրը և ավելի շատ տարվում է խորհրդարանական գործունեությամբ: Նրա այսպիսի գործունեությունը շարունակվում է մինչև 1911 թվականը, երբ վերջնականապես պարզ է դառնում, որ երիտթուրքերը համիդյան քաղաքականության նորովի շարունակողներն են և ոչինչ չեն անում հայության կացությունը բարելավելու առումով: 1911 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին կայացած ՀՅԴ վեցերորդ ընդհանուր ժողովը, որը հիմնականում նվիրված էր երիտթուրքերի հետ հարաբերությունների քննարկմանը, որոշում է խզել հարաբերությունները երիտթուրքերի հետ²: Վերջնական խզումը տեղի է ունենում 1912 թ. մայիսի 5-ի «պահանջագրով», որը երևում է նույն կուսակցության 7-րդ ընդհանուր ժողովի արձանագրություններից³:

Երիտթուրք-Դաշնակցություն համագործակցության խզման պատճառները յուրահատուկ կերպով է բացատրում Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Մատնանշելով Սահմանադրությունից հետո կուսակցության գործելակերպի հիմնական գծերը, որոնք նախատեսում էին սահմանադրական ռեժիմի ամրապնդում և կուլտուրական ու տնտեսական գործունեություն, նա այնուհետև հետևյալն է գրում. «Իրականության մեջ դարձած էինք երիտասարդ թուրքերու քաղաքականության ամենեն հավատարիմ

¹ Հայտարարագիր և որոշումներ Հ.Յ. Դաշնակցության ընդհանուր ժողովին, 1910, էջ 26:

² Տե՛ս Վահան Փափազյան, Իմ հուշերը, հտ. երկրորդ, Բեյրութ, 1952, էջ 158:

³ Տե՛ս Հ.Յ. Դաշնակցության յոթերորդ ընդհանուր ժողովի որոշումները, 1913, էջ 7:

կողմնակիցները: Հակառակ այդ իրողության՝ մենք տեսականորեն ընդդիմադիր դիրքի մեջ կգտնվեինք թե՛ Սահմանադրության և թե՛ Իթթիհատին հանդեպ, քանի որ մեր տեսությամբ «Ատեմի Մերքեզիերը»- վարչական և քաղաքական ապակենտրոնացումը – կմնար մեր հիմնական պահանջը: Իրական կյանքի մեջ մենք ձուլված էինք Իթթիհատի հետ, բայց գաղափարական գետնի վրա կմնայինք նրա հակառակորդը: Մյուս կողմն՝ մենք իրական կյանքի մեջ հակառակ էինք «Ահրար» կուսակցության կամ այլազգերու, մակեդոնաց և արաբ ժողովուրդներու ձգտումներուն, երբ անոնք կուգեին ապակենտրոնացում և նույնիսկ անջատում, բայց գաղափարապես նրանց հետ էինք: Դա հակասություն էր, և բացահայտ հակասություն: Մեր հոգին և մարմինը բաժանված էին: Եվ այդ իրողությունը պատճառ կդառնար, որ թե՛ Իթթիհատ և թե՛ Ահրարը մեր հանդեպ վերապահ դիրք բռնեն: Ու մենք կգրկվեինք «թե՛ ժամից և թե՛ ջամիից»⁴:

Այսպիսով, ստացվում է, որ Հ.Յ. Դաշնակցություն - երիտթուրք հարաբերությունները ի սկզբանե էլ դատապարտված էին խզման: Այնպես որ սխալ էր 1908 թ. Սահմանադրությունից հետո երկրորդական պլան մղել ինքնապաշտպանության խնդիրը և տարվել ավելի շատ խորհրդարանական գործունեությամբ: Այս ամենը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին իրենց բացասական հետևանքներն ունեցան ողջ արևմտահայության, այդ թվում նաև Տարոնի և Սասնո հերոս ժողովրդի նկատմամբ:

ՀՀԴ - երիտթուրք հարաբերությունների խզումից հետո, երբ արդեն ակնհայտ էր, որ աշխարհաքաղաքական գործընթացները տանում են մեծ պատերազմին, Դաշնակցությունը վերստին փորձեց ձեռնամուխ լինել Տարոնի և Սասնո ժողովրդի զինման աշխատանքներին, բայց դրա համար նա արդեն կորցրել էր և՛ ժամանակը, և՛ հնարավորությունը:

1913 թ. վերջերին Հ.Յ. Դաշնակցության կողմից որպես պատասխանատու գործիչ կրկին Տարոն է առաքվում Ռուբենը, որն այն քչերից էր, որոնք հավատ չէին ընծայել Սահմանադրության նկատմամբ, և անցել էր Ժնև՝ համալսարանում սովորելու: Թեպետ նա Տարոն էր եկել՝ որպես դպրոցների ընդհանուր տեսուչ, սակայն, «ավելի շատ կխոսեր ինքնապաշտպանության խնդիրներու շուրջ, քան կրթության»⁵:

Իսկ ինքնապաշտպանության խնդիրն իրոք հետին հարթություն էր մղված: Մշեցի հուշագիր Մ. Բդեյանը, անդրադառնալով 1908 թվականից հետո Տարոնում տիրող իրավիճակին, վկայում է, որ ՀՀԴ մեջ էին արագորեն մտնում այնպիսիները, «որոնք անցյալին մեջ բնավ երբեք նեղություն և չարչարանք տեսած չէին» և նոր գործիչները «այդ կարգի մարդոց քվեներով շարունակ կջլատեին մեր (ՀՀԴ գործիչների - Ա. Ն.) գործողությունները և գաղտնապես պատրաստվելու մեր առաջարկներուն միշտ հակակարծիք էին»⁶:

Նույնը հաստատում է նաև հայտնի հերոս, խմբապետ Սասունցի Մուշեղը (Մուշեղ Ավետիսյան): «Սահմանադրությունը հրապարակ բերած էր զանազան տարրեր, գրում է նա, - որոնց մեջ անվստահելիներն ալ չէին պակասեր: Գարմենի (Մկրտիչ

⁴ Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հ. 2 (6), Լոս Անձելըս, 1951, էջ 42:

⁵ Նույն տեղում, հ. 3(7), Լոս Անձելըս, 1952, էջ 56:

⁶ Սարգիս և Միսակ Բդեյաններ, Հարազատ պատմություն Տարոն, Գահիրե, 1962, էջ 264:

Մելքոնյան, 1908 թ. հետո Տարոնի և Սասնո շրջի պատասխանատու գործիչը՝ Ա. Ն.) նախաձեռնությամբ ստեղծված էր համայնական կազմակերպություն, անոնց մեջ ալ սպրդած էին այդ տարրերն: Գարմենի տնտեսական և քաղաքական ծրագիրը շատ ընդարձակ էր և օգտակար, սակայն, անհրաժեշտ վստահելի տարրերը կպակասեին: Հետզհետե դժգոհությունները կշատանային համայնական այս կազմակերպության շուրջ: Հին ֆետայիներու դիտողությունն այն էր, որ ինքնապաշտպանության գործը ետևի վրա կձգվի: Ամեն մարդ լծված էր իր տնտեսական վիճակը բարելավելու աշխատանքին: Այլևս զենքի մասին մտածող չկար: Շատեր նույնիսկ իրենց զենքերը կծախեին՝ երկրագործական գործիքներ առնելու համար»⁷:

Այս պայմաններում հասկանալի է, թե ինչքան ծանր աշխատանքներ էին սպասվում Ռուբենին: Հասնելով Տարոն՝ նա իր շուրջն է վերստին համախմբում (Ռուբենը Տարոնում և Սասունում գործել էր նաև 1906-08 թթ.) փորձված ֆիդայիներին՝ Գոմսա Կորյունին, Ավրանա Արամին, Ալիջանի Միսակին, Փեթարա Մանուկին, Սասունցի Մուշեղին և այլոց:

Նրանց առաջին գործն է լինում Մշո դաշտի բոլոր գյուղերի զենքերի և կովող ուժերի ցուցակագրումը: Ինչպես վկայում է Սասունցի Մուշեղը, կովող ուժերը շատ էին, բայց զենքերը՝ քիչ, այն էլ՝ մեծ մասամբ «չախմախի» հրացաններ: Ուստիև, որոշում են անհապաղ սկսել զինման աշխատանքները, ինչն, անշուշտ, շատ բարդությունների հետ էր կապված: Զենքեր ձարելու համար էրգրում է ուղարկվում Կորյունը: Բիարկե, դա շատ բարդ խնդիր էր և հիմնականում կախված էր դրամից, որը գրեթե չկար: Հիրավի, ի՞նչ կարելի էր անել մեկ տարվա ընթացքում, երբ գրեթե երկու տասնամյակ տևած աշխատանքներն այդ առումով տվել էին նվազագույն արդյունք: Այդ բոլորով հանդերձ, Ռուբենի ամբողջ ուշադրությունն այդ խնդրի վրա էր, և նա կրթական խնդիրների քողի տակ ձգտում էր անել այն, ինչ անում էր մինչև 1908 թվականը⁸: Այդ պարզ երևում է նրանից, որ միշտ ընկերների կրթական գործերի անդրադարձներին նա հետևյալ հատկանշական խոսքերով է հակադրվում. «Լավ է այդ բոլորը, սակայն Մշո դաշտը ոչ Եվրոպա է և ոչ ալ Պոլիս, թուրքն ու քյուրտը մեր մշակույթեն ոչինչ չեն հասկանար, եթե մեր դպրոցները ու անկից առաջ մեր պատիվը պաշտպանելու միջոցներ չունինք, օր մը կրկին կնստենք մոխիրի վրա»⁹:

Սակայն, նախապատրաստվելու համար, ինչպես նշեցինք, ժամանակը շատ քիչ էր: Որոշ աշխատանքներ Ռուբենը կարողանում էր կատարել: Բայց ավելին նրա ուժերից վեր էր: Ի՞նչ կարող էր նա անել, երբ, ինչպես վկայում է Միսակ Բդեյանը, «Կազմակերպությունը պատրաստ դրամ չունեի տրամադրելու, խումբ չկար, որմե ամսական գանձվեր, քաղաքին հայ հարուստներեն պահանջել, գանձել անհնար էր, անոնք արդեն ո՛չ մեկ ժամանակ այդ սովորությունը ունեցած են, անոնք ուժով դիմադրություն ցույց տալու կողմնակից չեն եղած ոչ անցյալի մեջ և ոչ ալ կըլլան ներկայիս, իրենց դրամը պահած էին, որ նեղության պարագային, իբր փրկանք տային թուրքերուն և այդպիսով փրկեին իրենք զիրենք»¹⁰:

⁷ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. է(7), էջ 57-58:

⁸ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Աշոտ Ներսիսյան, Ռուբեն, Երևան, 2002:

⁹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. է(7), էջ 59:

¹⁰ Մարգիս և Միսակ Բդեյաններ, նշվ. աշխ., էջ 29:

Պայմաններն ավելի են վատթարանում, երբ սկսվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914 թ. հուլիսի 19): Ինչպես գրում է Սասունցի Մուշեղը, Ռուբենը հրավիրում է «շրջանի գործիչներին և Ջեֆոնի (գինման ֆոնդ - Ա. Ն.) մարմինը Մուշ, ընդհանուր խորհրդակցության համար»¹¹: Խորհրդակցության ժամանակ, որին մասնակցում էին Տարոնի նշանավոր դեմքերը, Ռուբենը «մանրամասն կերպով պարզեց քաղաքական կացությունը»:

Ռուբենը խորհրդակցության ժամանակ մոտավորապես հետևյալն է ասում. «Մենք, եթե ժամանակ չահելու քաղաքականություն է, որ կհետևենք, Մերվերն ալ (Տարոնի կառավարիչը - Ա.Ն.) իր առանձին հաշիվներն ունի: Պարզ է այլևս, որ երկուքիս ալ համբերությունը հատած է, գառնուկի նայվածքով իրարու աչքերուն մեջ կշարունակենք նայիլ, սակայն իրարու հոգին հանել կուզենք: Չես գիտեր ո՞ր ժամուն պիտի նետվինք իրարու կոկորդին»¹²:

Ընդհանրապես, սխալ է այն տեսակետը, որով Ռուբենին վերագրվում է այն համոզմունքը, որ նա ձգտել է ժամանակ չահել, մինչև հասնեն ռուսական զորքերը¹³:

Ճիշտ է, փորձելով նախապատրաստել Տարոնի և Սասնո ինքնապաշտպանությունը և զինումը, որը թերի մնաց, նա դեպքերի վաղաժամ զարգացման հետևանքով հույսն արդեն դրել էր ռուսական զորքերի վրա, բայց մինչ այդ նա գործել է ընդհանուր ապստամբություն կազմակերպելու և պահի հասունանալու դեպքում դրան գնալով՝ հայությունն ազատագրելու ծրագրով: Իսկ այդ պահը կարող էր հասունացած լինել Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, եթե 1908 թ. հետո այդպիսին լինե՛ր հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության ուղղվածությունը: Նրա զգուշավոր գործելակերպը պետք է պայմանավորել միայն ու միայն թուրքական կառավարությանը վաղաժամ դեպքերով ջարդերի առիթներ չտալու ցանկությամբ, որի դեպքում կխոչընդոտվեին առանց այն էլ մեծ դժվարությամբ տարվող գինման աշխատանքները: «Եզրակացությունը այն եղավ այս խորհրդակցության,- գրում է Սասունցի Մուշեղը,- որ պետք է վերջնական կարգադրությունները գլուխ բերել, Մշո դաշտի և Սասնո ժողովրդին փրկությունը ապահովելու համար: Հարցը երկար դիմանալու մեջ կկայանար, բոլորն ալ կմտածեին, որ ռուսական բանակները կրնան օգնության հասնել և դուրացնել գործը: Այս ժողովեն վերջ, Ռուբեն առանձին ըսավ ինձի, որ **կրնա հակառակն ալ պատահի, պետք է գործերը այդ նախատեսությամբ դասավորել**» (Ընդգծումը մերն է-Ա.Ն.)¹⁴:

Այսպիսով, Ռուբենը չի գործել և նպատակ էլ չի ունեցել իր գործունեությունը կազմակերպել ռուսական զորքերի շուտափույթ հասնելու հավատի վրա, այլ՝ դրանց հասնելուն ձգտել է վաղահաս դեպքերի պատճառով աշխատանքների սակավարդյունք մնալու պայմաններում: Ռուբենի և նրա նման մտածող հատուկենտ գործիչների (Արամի, Իշխանի և այլն) նպատակն այն չէր, որ Արևմտյան Հայաստանը գրավվե՛ր ռուսական զորքերի կողմից և կցվե՛ր ցարական կայսրությանը: Թերահավատ լինելով Ռուսաստանի նկատմամբ, նա իր գործունեությամբ ձգտել է թուրքերին

¹¹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. է(7), էջ 59:

¹² Նույն տեղում, էջ 60:

¹³ Ա. Աստվածատրյան, Ռուբենը, տե՛ս □Հայրենիք□ ամսագիր, թիվ 11(333), նոյեմբեր, 1953, էջ 48:

¹⁴ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. է(7), էջ 60:

հայերի դեմ գրգռելու առիթներ քիչ տալ, իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո փորձել է հասնել ՀՅԴ այնպիսի գործելակերպի, որով չխորացնի հայ-թուրքական հարաբերությունների անջրպետը: Ավելի շատ հակվելով դեպի սեփական ուժերին ապավինելու գաղափարին՝ նա խորհուրդ էր տալիս չոգևորվել մեծ տերությունների խոստումներով: «Ռուբենն ասում էր,- գրում է Արամ Մանուկյանը,- որ բարենորոգումների հարցը (1912-14 թթ. - Ա. Ն.) նոր փոթորիկ պիտի բերեր հայ ժողովրդի գլխին: Նա ավելի քան «թրքասեր» էր իր հայացքներով և գործունեությամբ, շատ մոտ հարաբերության մեջ էր թուրք գործիչների հետ, ամեն բան անում էր, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները նորմալ ընթացք ունենան, բայց երկրի գործիչներից առաջինն էր, որ իրենից անկախ պատճառներով փախստական դարձավ»¹⁵:

Հշմարիտ է, կարճ ժամանակամիջոցում հնարավոր չէր շատ գործ կատարել, բայց Ռուբենի կատարածի չափը երևում է նախորդների գործունեության հետ համեմատելու դեպքում:

Կացությունը Տարոնում բարդանում է 1914 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներից, երբ սկսվում է զորահավաքը, որից հայերն ամեն կերպ փորձում էին խույս տալ: Վահան Փափագյանը (Կոմս), որը գտնվում էր Վանում, վկայում է, որ Ռուբենը մի նամակ է այդ օրերին ուղարկում Վան: «Վասպուրականը սերտ հարաբերության մեջ էր Դուրանի (Տարոնի) հետ,- գրում է նա,- Հոն վերահաստատված էր մեր ընկեր Ռուբենը, որ նոր վերադարձած էր Էրզրումեն և մտահոգ էր Տարոնի կացության վերաբերմամբ, գրեթե նույն վիճակը կտիրեր և հոն: Հոկտեմբերի սկիզբն էր, որ ստացվեցավ անկե ավելի լուրջ մտահոգություն պատճառող նամակ մը: Քյուրդերը շարժման մեջ էին, զորք կպահանջվեր հայերեն, շրջանի պատգամավոր Գեղամը (Գեղամ Տեր-Կարապետյանը-Ա. Ն.) վերադարձած էր Պոլիս»¹⁶:

Այս պայմաններում որոշվում է, որ Կոմսը մեկնի Մուշ՝ միառժամանակ այնտեղ մնալու, ապա՝ Կ. Պոլիս անցնելու համար: Նրա Մուշ մեկնելը պայմանավորված էր նրանով, որ «ոչ ոք կմնար կառավարության հետ հարաբերություն պահող, առաջնորդ Խարախանյանը չէր կրնար գործել միջամտություններ ընել: Կարիք կզգային պաշտոնական հանգամանք կրող ընկերոջ մը»¹⁷:

Ճանապարհին Բիթլիսում նա արդեն լսում է ռուս-թուրքական պատերազմի հայտարարության մասին: Այդ օրհասական պահերին Տարոնում առկա կացությունը և հայ ղեկավարների դիրքորոշումները պարզելու տեսանկյունից խիստ գնահատելի են Կոմսի տեղեկությունները: Նախ ճշտենք, թե ինչպիսին էր ժողովրդի տրամադրությունը պատերազմի պայմաններում: «Աշնանային այդ ամիսներին,- գրում է նա,- մեծ ու փոքր ընկերները կժողովվեին մեր ակումբը զրույցի: Խիստ կհետաքրքրվեին քաղաքական և պատերազմական անցուղարձերով: Օրվան աղետալի չարիքը զինվորագրությունն էր, որ կմտահոգեր ժողովուրդը: Աղաղակող հակասություն կթվեր թրքական բանակին զինվոր երթալը: Ռուսը պատերազմ է հրատարակել, կովի մեջ է մեր թշնամի թյուրքին դեմ: **Ռուսը քրիստոնյա է և կուզե ազատել հայերը - ինչպես**

¹⁵ Արամը, մահվան հիսնամյակին առթիվ, Երևան, 1991, էջ 345:

¹⁶ Վահան Փափագյան, նշվ. աշխ., էջ 296:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 296-297:

երթալ թուրքերու հետ միանալ և կովել ազատարարներու դեմ, այս տրամադրությունը շատ ավելի զորացավ, մանավանդ, երբ մեզմե լսեցին, թե կամավորական զուկեր կազմված են նույնիսկ Անդրանիկի, Քեռիի և իրենց ծանոթ այլ պետերու գլխավորությամբ» (Ընդգծումը մերն է-Ա. Ն.)¹⁸:

Ընդգծումից մի ավելորդ անգամ պարզ է միտումը. ռուսների դեմ ինչպես կովել՝ միացած վաղեմի թշնամու հետ: Եվ այս խոհերի ընդհանրության պայմաններում անտեսվում էր ամենակարևոր հանգամանքը, այն է՝ եթե մեր ազատարար ռուսները ուշանան, ինչպե՞ս ենք դիմակայելու ջարդարար թուրքին: Բայց շատ քչերն էին կասկածում ռուսների ուշանալուն: Առաջնորդարանում նույեմբերի վերջերին հրավիրված մի խորհրդակցության ժամանակ, որը քննում էր թուրքական բանակին զինվորներ տալու-չտալու հարցը, Մշո առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոս Խարախանյանի «գլխավոր մտահոգությունն էր խոհեմ քայլերով ու փոքր զիջումներով ժամանակ շահել: Կային ռուսական բանակի հառաջացման հավանականությունները, հետզհետե պիտի պարզվեր մթնոլորտը և հաջորդող նոր դեպքերը, որոնցմե կրնայինք օգտվել և վերջապես ժամանակ պետք էր մեզի՝ ինքնամփոփվելու և պատրաստվելու:

Սրբազանը խիստ անհանգիստ էր հայ կամավորներու մասնակցությունեն, անորոշ երկյուղ մը ուներ հետևանքներեն. կուզեր մխիթարվել անով, թե շուտով թերևս կրնային հասնել Տաթևի դաշտը, մինչ այդ պետք էր չլսել հարաբերությունները կառավարության հետ և ստեղծել այնպիսի կացություն, որ որևէ կասկած չհրավիրեր և հարկադրեր ավելի անտանելի միջոցների դիմելու» (Ընդգծումը մերն է - Ա. Ն.)¹⁹:

Հետևությունն այս է՝ Տաթևի հայ ղեկավարները իրենց գործունեությունը ամբողջովին պայմանավորում էին ռուսական զորքերի շուտափույթ առաջանալու նկատմամբ հավատով, և հայ կամավորական շարժման բուն արևմտահայության նկատմամբ ունենալիք դժբախտ հետևանքների վերաբերյալ երկյուղն էլ կարող էր անցնել նրանց գործողությունների արագացմամբ և Տաթև շտապ մուտքով: Մոռացվում էր, որ ռուսներն էլ ունեին իրենց հաշվարկները:

Միայն Ռուբենն էր, որ փորձում էր չգործել ռուսների շուտափույթ հասնելու հույսով, բայց նրա գործունեությունը ոչ իրենից կախված պատճառներով առավել հայանպաստ հետևանք չէր կարող տալ: Նա ձգտում էր մասնակի դրվագներից խուսափելով ժամանակ շահել և առավել նախապատրաստվել: Բայց շուտով ստիպված դառնում է փախստական, որով թուլանում է առավել արդյունավետ գործելու հնարավորությունը: Իսկ դա լինում է հետևյալ հանգամանքներում: Սարիղամիշի ճակատամարտից հետո (1914 թ. դեկտեմբեր – 1915 թ. հունվար) Մուշ քաղաքում միաժամանակ խուճապ է սկսվում: Այդ օրերին կառավարությունը տեսնելով, որ «մեծ հույս չկա հայ նորակոչիկներ ժողովելու, ճակատը (մինչև Խնուս) մթերք ղրկելու խմբեր կազմեց - «ամելիա թապուրներ» - և առաջարկեց, որ հայերը գոնե այդքան աջակցություն բերեն երկրի պաշտպանության գործին»²⁰:

Բայց այդ խմբերի ստեղծման նպատակն, անշուշտ, ոչ այնքան «երկրի պաշտպա-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 314:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 317-318:

²⁰ Վահան Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 327:

նության գործին» աջակցությունն էր, որքան այդ պատրվակով հայ տարրը ջլատելը, քայքայելն ու կոտորելը: Մյուս կողմից էլ առկա էին Մշո կառավարիչ Սերվեթ Բեյի կողմից քուրդ աշիրեթների ղեկավարներին (Մուսա Բեկ և այլն) հայոց դեմ գրգռելու գործողությունները: Այս բոլորով հանդերձ՝ Սերվեթն արտաքուստ հայ ղեկավարների հանդեպ դրսևորում էր բարյացակամ վերաբերմունք: 1915 թ. Նոր տարվա տոնին Տարոնի մյուս թուրք ղեկավարները (վարչական, դատական և զինվորական) այցելում են վերջիններին: «Հյուրերը կընդունեին զլիսավորապես Ռուբենը, իբր տանտեր, գրում է Կոմսը, - ես հյուր կնկատվեի, հոն կգտնվեին տեղացիներն նաև Մճոն, Կորյունը, Տիգրանը և այլ ընկերներ»²¹: Այդ օրերին Սերվեթն առանձնապես ուշադիր վերաբերմունք է ցույց տալիս Կորյունի նկատմամբ և տոներից հետո Ռուբենի միջոցով նրան առաջարկում է «ստանձնելու դաշտային միլիսի պետի պաշտոնը»²²:

Այս առաջարկի նպատակը մեկն էր՝ խորամանկությամբ իր կողմը քաշել և ապա՝ ոչընչացնել Տարոնի մարտական ղեկավար ուժերին: Ուստիև այն մերժվում է: Այդ օրերին Տարոնի «հին և կարևոր ընկերներու» հետ տեղի են ունենում մի շարք խորհրդակցություններ, որոնց ընթացքում արտահայտվում են տարաբնույթ տեսակետներ: Օրինակ, Պոլեի Մճոն (Մկրտիչ Պոլեյան) և Բերդակ գյուղի Օսկանը առաջարկում են հարձակվել պետական զինանոցների վրա, Ռուբենը՝ Տափըկ գյուղի պահականոցի վրա և ազատել Սասունը ներքին թշնամիներից: Կոմսը և ռմանք գտնում էին, որ ռազմամթերքները սակավ էր հարձակողական ձեռնարկների համար: Հարկավ, քայլերի ուշացման կամ դրանցից զգուշանալու հիմնական պատճառը ռազմամթերքի քիչ քանակն էր և ռուսների հանդեպ տաժաժ հույսը: Այս խորհրդակցությունից հետո Ռուբենը որոշում է արագացնել Մշո դաշտի ինքնապաշտպանության կազմակերպման աշխատանքները: Իսկ Կոմսը, որը ճանապարհների փակվելու հետևանքով չէր կարողացել մեկնել Կ. Պոլիս, մնում է Մուշ քաղաքում:

Փետրվարի 6-ին Ռուբենն ու Կորյունը հասնում են Մշո դաշտի Գոմս գյուղը և իջևանում Կորյունի տանը: Այստեղ տեղի է ունենում մի դեպք, որն անհնար է դարձնում Ռուբենի դաշտում մնալը: Նույն օրվա երեկոյան այստեղ են գալիս Աղջան գյուղի մյուդիրը, հասնանցի Ջավալի Ուսեն, Ջիբրանցի Դրպոյի Ջաֆարի աղան և Շեյխ Մեհմեդ Էմինը՝ ոստիկանների խմբով: Կարո Սասունու վկայությամբ՝ Շեյխ Մեհմեդ Էմինը, որը Կորյունի թշնամին էր և Մշո իթթիհատական ակումբի անդամ, «կառավարիչն հրահանգ ստացած էր ոչնչացնել Կորյունը և Ռուբենը, անոնց միամիտ մեկ վայրկյանն օգտվելով»²³:

Ըստ Կոմսի վկայության՝ «Քիչ մը վերջ Կորյունի սենյակը կմտնա իրեն հինավուրց բարեկամ քյուրտ ժանդարմա մը և կըսեն, թե Ֆախկիի (Աղջանի մյուդիրի -Ա. Ն.) միտքը գեշ է, գիշերը հրահանգած է պատուհանն սպանել Կորյունը (և Ռուբենը, իհարկե) և թե այս մասին հրահանգված է Մուշի իթթիհատի քյուպեն»²⁴: Այնուհետև հերոս Կորյունը «առանց ժամանակ թողնելու, որ ժանդարմները իրենց ոճիրը գործադրեն, անմիջապես ծակեր կբանա պատուհանն դուրս ուշ ատեն, իր խոտի դեզե-

²¹ Նույն տեղում, էջ 334:

²² Նույն տեղում, էջ 335, նաև՝ Կ. Սասունի, Պատմություն Տարոնի աշխարհի, Բեյրութ, 1956, էջ 766:

²³ Կ. Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 770-771:

²⁴ Վահան Փափագյան, նշվ. աշխ., էջ 339-340:

րեն խորձեր կփոխադրե ախոռի դռան առջև, դուռը դուրսեն կգոցե և կրակ կուտա, քանի մը հոգի կհաջողին երդիքե փախչել, մեկ քանին կփորձեն դուրս նետվիլ և կգնդակահարվեն, իսկ 1-2 հոգի կայրին»²⁵:

«Աղջանի մյուսիքը կրակի մեջեն կպոռա,- գրում է Կ. Սասունին,- թե ինքը անմասն եղած է դավադրությունեն: Կորյուն թույլ կուտա անոր դուրս գալու, ինչպես նաև այն քյուրտին, որ իրեն լուր տված էր: Մյուսները կսպանվին գնդակներեն և հրդեհեն»²⁶:

Ռուբենը մի նամակ է գրում Սերվեթ Բեյին և տալիս է մյուզիկին, որ հանձնի նրան: Նամակով նա «կբացատրե դեպքին էությունը, կառավարության բռնած դիրքը և անոր ունեցած պատասխանատվությունը»²⁷:

Գոմս գյուղի դեպքից հետո Ռուբենն ու Կորյունը մեկնում են Ս. Կարապետ, իսկ հաջորդ օրը քաշվում են Ս. Հովհաննու վանքը: Այսպիսով, նրանք Սասուն են անցնում՝ խույս տալով կառավարության հետապնդումներից և ոչ թե միտումնավոր են թողնում Մշո դաշտի ինքնապաշտպանության խնդիրը: Դա հաստատում է Կոմսը՝ գրելով. «Ռուբենը և Կորյունը ակամա զրկվեցան դաշտը կազմակերպելու հնարավորությունեն ու փախստական դարձան»²⁸:

Հասնելով Ս. Հովհաննու վանքը՝ Ռուբենն ու Կորյունը այնուհետև լուր են ուղարկում Սասունցի Մուշեղին, որը Սասունում էր գտնվում տակավին 1914 թ. աշնանից, որպես Սասնո ինքնապաշտպանության գործի պատասխանատու: Նրանց հետ էր հայդուկների մի փոքրիկ խումբ (Գոմսա Մելիք և Մոսո, Պզտիկ Արամ Հակոբյան, Ալիջանի Միգրան և այլն): Սասունցի Մուշեղի ձեռք առած միջոցների շնորհիվ «բոլոր խումբերն ալ առանց բախումի կհաջողին հասնիլ Սասունի Շենք գյուղը»²⁹:

Սասունցի Մուշեղը Ռուբենի հետ հանդիպում է Շենիքի նշանավոր հայդուկ Չոլյենց տանը: Ռուբենն անմիջապես հրահանգում է տասնհինգ շալակավորներ առնել ու անմիջապես իջնել Ս. Հովհաննու վանքը, այնտեղ ամբարված զենքերն ու ռազմամթերքը Սասուն փոխադրելու համար: Սասունցի Մուշեղն անմիջապես խմբով, ձյուն ու բուքին չնայելով, իջնում է Ս. Հովհաննու վանք: Առավոտյան Մշո Գոմեր գյուղից լուր են առնում, որ Սերվեթի զինվորները շարժվելու են դեպի վանք՝ Ռուբենին և Կորյունին փնտրելու: Մուշեղն անմիջապես լուր է ուղարկում Փեթարա Մանուկին, որպեսզի իր խմբով շտապի վանք՝ հարձակման պարագային օգնելու համար: Մանուկը շուտով հասնում է և պահեստի ամբողջ զենքը վերցրած՝ գիշերը հեռանում են, բայց ճանապարհին սկսված փոթորիկը անկարելի է դարձնում լեռներ բարձրանալը:

Մուշեղն ու Մանուկը ենթադրելով, որ Գոմերի թուրքական զորքը շարժվել է դեպի Ս. Հովհաննու վանքը, անցնում են Գոմեր, որի ձորից բարձրանում են Փեթար գյուղը և ապա շարունակելով ճանապարհը՝ հասնում են Կուրտիկ լեռը: Սակայն, շուտով այնպիսի բուք է սկսվում, որ թվում է, թե «խումբը դատապարտված է խեղդվելու ձյու-

²⁵ Նույն տեղում, էջ 340:

²⁶ Կ. Սասունի, նշվ. աշխ., հ. է(7), էջ 771:

²⁷ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. է(7), էջ 61:

²⁸ Վահան Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 340:

²⁹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. է(7), էջ 62:

նին մեջ»³⁰։ Ստիպված կրակում են։ Բարեբախտաբար, Շենիքում կրակոցները լսվում են և սահնակներով գալիս են օգնության։ «Կփոխադրվենք Շենքը,- գրում է Սասունցի Մուշեղը,- Ռուբենի ուրախությունը չափ ու սահման չունի։ Շնորհիվ իրեն ըրած արագ կարգադրության, կարևոր քանակությամբ զենք ու ռազմամթերք փրկված էր։ Հետագա կռիվներու ընթացքին հասկացվեցավ անոնց կարևորությունը»³¹։

Այս տեղեկությունից կարելի է ենթադրել, որ Ռուբենը հնարավոր է համարել իր և Կորյունի Սասուն անցնելուց հետո Գոմսի դեպքի պատրվակով նրա վրա հարձակումը, ուստիև շտապ միջոցառումներ է մշակել՝ պաշտպանվելու համար։

Ռուբենի Սասուն բարձրանալուց հետո, 1915 թ. մարտի կեսերին, երբ թուրքական իշխանությունների դրդմամբ Մուսա բեկի հրոսակները մտնում են Գրգուռի ստորոտում գտնվող Մուշաղշեն գյուղը և սրի քաշում գյուղապետ Գասպարին իր ընտանիքով, ինչպես նաև մի քանի ազդեցիկ մարդկանց և գյուղը ավարի ենթարկում, ինչպես վկայում է Կոմսը՝ «Մեր շրջաններուն մեջ զայրույթը իր գագաթնակետին հասավ, հին մարտիկները կպահանջեին այլևս լեռ բարձրանալ»³²։

Նրանցից առաջինը Տարոնի հայտնի հերոս Պոլեի Մճոն էր։ Մարտյան մի օր Մուշ քաղաքում գտնվող Կոմսը մի նամակ է ստանում Մճոյից, որը «կգրեր, թե այլևս չհանդուրժելով ստեղծված կացությունը մեր երեսուն ընկերներով Առաքելոց վանքը կգտնվի իբր բողոքի ցույց, կհանձնարարեր պահանջել կառավարութենեն վերջ տալ անիշխանության, եթե ոչ իբր ըմբոստներ ազատ պիտի համարեն ինքզինքին։ **Նախապես ոչինչ հայտնած էին մեզ իրենց որոշման մասին, երևի վախենալով, որ արգելք կլինենք**» (Ընդգծումը մերն է - Ա. Ն.)³³։

Ընդգծվածից պարզ է, որ Մշո դաշտի ուժերը հեռանում էին Սասուն իրենց որոշմամբ և ոչ թե Ռուբենի կամ Կոմսի հետ համաձայնեցնելով, որոնց մեղադրում են Մշո դաշտի ուժերը Սասունում կենտրոնացնելու սխալ գործելակերպի մեջ³⁴։ Շուտով Մճոն իր խմբով, Առաքելոց վանքի վրա ուղարկված չերքեզ հարյուրապետ, Սերվերի սիրելի Մեհմեդ բեյին 7-8 ոստիկանների հետ սպանելուց հետո իր խմբով բարձրանում է Սասուն և միանում է Ռուբենին։

«Մճոյի այդ ձևով լեռ երթալը,- գրում է Կոմսը,- վարակիչ դարձավ գյուղերու մեջ ամեն բոլոր դավադրություն սպասելու վտանգին ենթակա մեր մարտիկներուն համար, անոնցմե ոմանք նույնպես աննշմարելի՝ գնացին միանալու ըմբոստներուն»³⁵։

Այս մեջբերումը տեղիք է տալիս հետևյալ եզրակացությունների.

Առաջին. Մշո դաշտի որոշ (և ոչ թե բոլոր) մարտական ուժերը Սասուն էին բարձրանում ինքնակամ և ոչ թե Ռուբենի հրահանգով, որը նշանակում է, որ եթե ընտրվել էր «սխալ ռազմավարություն», ապա դա Ռուբենի մեղքով չէր։

Երկրորդ. Եթե Սասուն բարձրացող ուժերը հնարավորություն ունենային Մշո դաշտում ըմբոստության դիմելու, նրանք երբեք չէին բարձրանա Սասուն, որպեսզի

³⁰ Նույն տեղում, էջ 63։

³¹ Նույն տեղում, էջ 63-64։

³² Վահան Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 342։

³³ Նույն տեղում։

³⁴ Տե՛ս Ադան Տարոնեցի, Պատասխանատուները Տարոնի եղեռնին, Սան Ֆրանցիսկո, 1966, էջ 63-66։

³⁵ Վահան Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 342։

չջլատվեին Մշո դաշտի ուժերը: Կովողներն, անշուշտ, բարձրացել են Սասուն՝ համոզված լինելով, որ չեն կարող երկար կռվել դաշտում: Անշուշտ, դեր է ունեցել նաև այն հանգամանքը, որ չեն ենթադրել համատարած ջարդերի ծրագիր, որի համար ոչ մեկին չի կարելի մեղադրել: Այնպես որ Սասուն բարձրանալը պայմանավորված էր դաշտում գործելու անհնարինությամբ և գոնե Սասունում ինքնապաշտպանության կազմակերպումով երևույթները փրկելու համոզմունքով՝ չանտեսելով ռուսական բանակի շուտափույթ հասնելու հնարավորությունը:

Հետաքրքիր է, որ Ռուբենին «սխալ ռազմավարության» մեջ մեղադրողներից Մ. Բդեյանը հետևյալն է գրում. «Մեզի պես փորձառուներն իսկ որոշ կարծիք չէին կրնար հայտնել այս պատահածներուն մասին, դեռ և ոչ մեկ տեղի ջարդի կամ խռովության լուր մը լսած էինք, և ռուս բանակը մոտիկ ըլլալով՝ վտանգը մեզմե շատ հեռու կնկատեինք:

Սասուն պարեն և զենք կփութացնեինք, իսկ պարենի փոխադրությունը արդեն կանոնավոր կերպով կշարունակվեր սարատակի գյուղերեն, ուրկե սասունցի կիները կկատարեին փոխադրությունը իրենց շալակներով» (Ընդգծումը մերն է - Ա. Ն.)³⁶:

Այսպիսով, ընդգծվածից պարզ է, որ Մշո նշանավոր գործիչներն իրենք էլ հիմնականում Սասուն էին տեղափոխում զենքն ու պարենը: Այսինքն՝ նրանց ուշադրությունն էլ հիմնականում Սասնո վրա էր սևեռված:

Եզրակացությունն առկա փաստերից հետևյալն է՝ չեն անտեսվել ո՛չ Մշո դաշտը և ո՛չ էլ Սասունը, այլ երկուսի համար էլ փորձել են անել այն, ինչ հնարավոր էր: Իսկ եթե որոշ առաջնայնություն տրվել է Սասունին, ապա դա պայմանավորված էր նախ նրանով, որ նրա վրա հարձակումներն սկսվել են ավելի վաղ (դեռևս փետրվար ամսից՝ քուրդ աշիրեթների կողմից), և երկրորդ՝ միշտ նախկիններում առաջին հարվածը կրել էր Սասունը: Ստեղծված պայմաններում Սասնո մարտական ուժերը նախապատրաստվում էին դիմակայելու թուրք-քրդական ուժերին, իսկ Տարոնի առաջնորդները հույս ունեին, որ ուր որ է կհասնեն ռուսական զորքերը: Սակայն ռուսական զորքերն ուշացան, Տարոնի հերոս ժողովուրդը ենթարկվեց սոսկալի նախճիրի: Սասունը դիմեց յոթամսյա հերոսական մաքառման, բայց այն նույնպես ողբերգական ավարտ ունեցավ: Իսկ թե ինչպես տեղի ունեցավ այս ամենը, դա մեկ այլ ուսումնասիրության թեմա է:

³⁶ Մարգինս և Միսակ Բդեյաններ, նշվ. աշխ., էջ 341: